

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ)

**ОЛЕКСАНДР ІГНАТУША. ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗКОЛ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ: ГЕНЕЗА
І ХАРАКТЕР (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – ЗАПОРІЖЖЯ:
ПОЛІГРАФ 2004. – 440 с.**

Після сплеску зацікавлення науковців питаннями новітньої історії православної церкви, який припав на першу половину і поступовозгас до кінця 1990-х рр., нові праці почали з'являтися не часто, але перейшли в іншу якість. На хвилі масового звернення людей до церкви, вибуху міжконфесійних конфліктів, постановня нових напрямків в українському православ'ї, відродження УАПЦ та Української греко-католицької церкви, появи взагалі нових релігій і напрямків відбулася зміна пріоритетів у наукових дослідженнях.

На початку 1990-х рр. з'явилася ціла плеяда істориків, релігієзнавців, джерелознавців, публіцистів, і кожна нова публікація з дослідження як із загальної церковної історії, так і окремих її складових чи взагалі до того невідомих персоналій церковних діячів була насправді новою й актуальною.

Надто довго тривала доба радянського атеїзму з давно відпрацьованими штампами і визначеннями того, як "правильно" треба розуміти всі сюжети у вітчизняній історії, тим чи іншим чином пов'язані з існуванням православної церкви в Україні. Першими з'явилися публікації В. Єленського, Ф. Турченка, В. Ульяновського, Б. Андрусишина, В. Пашенка, А. Зінченка, С. Білокоця, О. Ігнатуші, Л. Пилявця та інших дослідників.

У 1990-х рр. в Україні відбулися численні наукові конференції, вийшли друком статті й монографії, в яких у різних аспектах досліджувалося життя УАПЦ 1920–1930-х рр. Завдяки зусиллям істориків, джерелознавців, релігієзнавців та інших фахівців почала створюватись нова схема історії православної церкви в Україні, з'явилися розробки нової періодизації церковної історії на відміну від попередньої, вписаної в історико-партійну схему, були опубліковані окремі документи, документальні збірки, спеціальні дослідження.

З багатьох вказаних проблем документи і матеріали на сьогодні почасти вже опубліковані, зокрема матеріали I Всеукраїнського церковного собору УАПЦ 1921 р. було підготовлено до видання Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України в 1999 р. У Львові вони з'явилися друком окремим виданням.

Але після встановлення відносного миру у стосунках між конфесіями і з початком розбудови ними власного життя якось відпала потреба негайного дослідження і пошуку матеріалів щодо вивчення причин гострих історичних

моментів у взаєминах між Московським патріархатом та новопроголошеними гілками українського православ'я, кожна з яких намагалася декларувати свою тяглість від Київської митрополії часів хрещення Русі св. рівноапостольним князем Володимиром Великим.

З іншого боку, значний обсяг вітчизняних архівних матеріалів вже опановано і впроваджено до наукового обігу не тільки відомими дослідниками, а й тими, які приєдналися до історіографічних та архівознавчих студій пізніше (Ю. Волошин, А. Киридон, А. Стародуб, Т. Євсєєва та ін.).

Олександр Ігнатуша належить до тих небагатьох дослідників, які весь час працювали над поглибленням теми досліджень з історії УАПЦ осмисленням місця цієї церкви у вітчизняній історії та культурі, вивченням соціологічних аспектів складу вірних всіх церковних напрямків і відновленням наукового розуміння тих процесів, які відбувалися у державно-церковних відносинах і суттєво впливали на формування власне церковної структури.

Окрім великої кількості статей, він підготував ґрунтовну монографію “Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.)”, яка побачила світ у Запоріжжі в 2004 р.

Фактологічну основу монографічного дослідження становлять джерела з фондів центральних архівів України – ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДІАК, ДА АРК, близько десяти обласних архівних зібрань та центральних архівів Російської Федерації – Центрального державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП, Москва), Російського державного історичного архіву (РДІА, Санкт-Петербург).

У першому розділі монографії “Соціокультурні та етнополітичні передумови розколу Російської православної церкви в Україні (XIX – початок 20-х рр. XX ст.)” охарактеризовано соціокультурні та етнополітичні передумови розколу РПЦ в Україні. Простежуються історичні особливості, що з найдавніших часів справляли вплив на українське православне суспільство та його християнську організацію, яка мала специфічні риси церковного устрою. Автор відстежує вплив нових факторів загальноєвропейської історії: геополітичних процесів на тлі втрати давньої української державності, поширення ідей реформації тощо.

Але слід зауважити, що в таких спеціалізованих дослідженнях, де розглядаються головним чином проблеми існування православної церкви у XX ст., короткі екскурсиви історію X–XVIII ст. завжди страждають певною неповнотою через обмаль місця для висвітлення настільки значущих питань. Тому цей огляд зведено до короткого переліку праць сучасних українських дослідників цієї проблеми. До того ж виникають запитання щодо вживання терміна “вестернізація” для означення періоду середньовіччя в Україні (с. 22–24).

У цьому розділі характеризується соціально-політична адаптація Російської православної церкви в Україні до викликів нової капіталістичної доби. Церква, яка свого часу – у XVII ст. поглинула Київську митрополію та нав'язала їй власні організаційні форми, тепер сама ставала одним з об'єктів впливу міжнародних факторів секуляризації, що змушувало її до протидії.

У монографії Олександра Ігнатуші вивчаються напрямки цієї протидії й способи православної церкви знайти своє місце в нових реаліях, зберегти свій

суспільний і державний статус. Треба відзначити, що новаторським є сам підхід науковця до вивчення цієї проблеми, оскільки до цього часу дослідники часто виходили або з постулатів радянської історичної науки в оцінках модернізації, або разом з представниками церковної історіографії зовсім уникали вживати цей термін. Автором визначаються об'єктивні підстави модернізації, які були викликані динамічними змінами у суспільній та релігійній свідомості XIX ст.

Для українського суспільства у складі Російської імперії це був шлях буржуазної модернізації. Прояви релігійного модернізму в кінцевому рахунку розхитували існуючу політичну систему, руйнували стереотипи консервативної релігійної свідомості. Симптоми ослаблення зв'язку між церквою та суспільством, на думку автора монографії, почали виявлятися ще на початку XIX ст. Сам характер церковних реформ кваліфіковано як модерну тенденцію (п. 1. 3. Українське суспільство перед викликом модернізації церкви XIX – початку XX ст.).

Акцентовано увагу на особливій ролі світових та вітчизняних суспільно-політичних подій 1905 р. Визначений у 1-му розділі початок руйнування існуючої в Російській імперії церковно-державної структури далі кваліфіковано як поглиблення інституційної кризи офіційної церкви, яка і спостерігалася з 1905 р. Окремим підрозділом подано систематизацію проявів цієї кризи та сукупності факторів, які спричинили її поглиблення (п. 1. 4, с. 85–109).

Важливу роль відведено аналізу формування нової церковної структури в Україні під час національної революції 1914–1922 рр. На початку розділу подано спеціальне роз'яснення, чому хронологічні межі певним чином відрізняються від загальноприйнятих навіть у новітніх наукових працях (с. 111), а саме – 1914–1922 рр.

Автор не намагався відтворити всі події у церковному середовищі означеної доби, оскільки важливішим було зосередитися на тих подіях, які, на думку автора, залишили найсуттєвіший відбиток на організаційному оформленні майбутнього церковного розколу в Україні. Зокрема, простежено зміни організаційних форм і конкретні явища дезінтеграції та реінтеграції структури православної церкви. Запропоновано огляд російських варіантів реструктуризації церкви в умовах революції, а також перших проявів більшовицької альтернативи цій реструктуризації. Важливо відзначити, що поява автокефальної та обновленської церков знаменували собою остаточний розлам церковної структури (с. 138).

Другий розділ монографії Олександра Ігнатуші “Новітні фактори розколу (20–30-ті роки XX ст.)” присвячено новітнім соціокультурним та політичним факторам інституційної трансформації церков в Україні, під якими розуміються процеси комуністичної модернізації 1920–1930-х рр.

Науковановизна дослідження полягає в тому, що автор уперше звертає увагу на явище православного модернізму в Україні як складову частку загальносвітового соціокультурного прогресу повоєнної Європи 1920–1930-х рр.

Ще цікавіше виглядає поданий в монографії О. Ігнатуші огляд подій та їх оцінок в ортодоксальній проросійській літературі, які стосуються модернізаційних змін статусу православної церкви та устрою управління в Константинопольській патріархії після скасування султанату в листопаді 1922 р. та реформаторських заходів Мустафи Кемалю Ататюрка.

Питанню стосунків Константинопольського патріархату та церкви в Україні 1920 р. було присвячено одну з більш ранніх статей (*Ігнатуша О.* Вселенська Церква нас не визнає... // *Людина і світ.* – К., 1998. – № 3. – С. 33–36). Тому розвиток цієї теми в монографії і визначення позиції Константинополя як “виразно модерністської” є важливим для розуміння тих процесів, які відбувалися у побудові стосунків між православними церквами в Україні в контексті їх визнання світовою православною спільнотою.

О. Ігнатуша робить спробу цілісно охарактеризувати радянську державно-політичну систему, її складові елементи та ланки їх взаємодії, динаміку організаційних форм цієї системи, яка була визначальною для зміни суспільного статусу православної церкви в модернізованій по-комуністичному державі.

У рамках зазначеного хронологічного періоду простежено блокаду форм церковної організації з боку держави засобами силового та пропагандистського тиску. Відзначено способи утвердження ідеалів т. зв. “культурної революції”, які супроводжувались нищенням зовнішніх і внутрішніх ознак православної віри.

Оригінальним аспектом розгляду цієї проблеми слід вважати визначення автором шляхів впливу міжнародних факторів на церкву в Україні. Цей аспект справи досі не розглядався дослідниками через те, що блокада зовнішніх (тим більше церковних) зв’язків для громадян УСРР вважалася неподоланною. Але попри створення “залізної завіси”, інформація про розвиток церковного життя за межами СРСР все-таки потрапляла всередину країни і справляла певний вплив, про який і йдеться в даному розділі монографії О. Ігнатуші.

У розділі третім “Православні конфесії України за умов комуністичної модернізації 20–30-ті рр.” реконструйовано площину, в якій розгорталася відповідь православ’я в Україні на більшовицьку модернізацію.

Окремими блоками розглянуто утвердження нової парадигми культурницької діяльності церков, які виникли на ґрунті єдиної РПЦ, особливо в аспекті відгуку кожної з найбільших конфесій на процес національного відродження в Україні, на зміну політичних пріоритетів радянської національної політики. Автор дослідив спільні і специфічні форми зазначеного відгуку залежно від зовнішніх стримувальних факторів з боку держави та від внутрішньої церковної організації.

Важливим для розуміння факторів збереження консерватизму релігійної культури є поданий огляд зразків церковного діловодства різних церковних напрямків в Україні (с. 285–287).

Останній розділ “Соціальні верстви України доби “релігійного непу” та “великого терору” у відношенні до православної церкви” висвітлює авторське бачення розстановки соціальних сил в Україні щодо православної церкви. Ця позиція суттєво змінювалася під впливом ліворадикальних прожектів більшовиків, утвердження комуністичної парадигми ролі церкви в суспільному житті, формування на основі більшовицьких шаблонів однозначних характеристик.

Автор дійшов висновку про те, що спостерігався подвійний процес: з одного боку, відбувалося втягування значної частини українського суспільства в процес комуністичного будівництва із зростанням релігійного індуферентизму та атеїс-

тичних настроїв; з другого боку – вкорінення традиційної церковності, релігійності, намагання частини віруючих зберегти церковну інституцію та свою релігійну ідентичність.

Автором здійснено систематизацію окремих соціальних груп, відмінних між собою за параметрами політичної лояльності владі, соціальною психологією, ставленням до національної церкви (“колишні” та “соціально-чужі”, “вожді” та “попутники”, “союзники”, “авангард”).

Монографія Олександра Ігнатуші “Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.)” значно просуває вперед справу поглибленого вивчення архівних джерел та матеріалів з історії православної церкви, політично розширюючи історіографічне поле церковознавчих студій.

Таким чином, на підставі вивчення оригінальних джерел у монографії здійснено аналіз генези і характеру інституційного розколу православ'я, який стався в Україні у 1920 рр. і тривав увесь міжвоєнний період. Упродовж тривалого часу розвивалася суперечність між українською етноконфесійною формою православ'я і російськими формами культурного впливу. Домінування російських форм забезпечувалося силою політичного тиску й диктату держави над українським суспільством.

Втрата Київською митрополією спочатку території, а потім зведення її, і всіх українських єпархій до стану пересічних складових Російської церкви призвели до зникнення ознак колишньої автономії. Інтегроване в російську соціальну структуру українське суспільство втрачало здатність до оновлення національних церковних традицій, на що, власне, і розраховані були заходи російського уряду впродовж XIX – початку XX ст.

У Російській імперії православ'я було офіційною ідеологією, а церква, відповідно, однією з інституційних опор імперії, оплотом феодальної ідеології. Це і стало однією з головних причин того, що її у першу чергу було втягнуто у поле змагань старого з новим. Незважаючи на твердження щодо “непорушності” віковичного церковного устрою і “основ православ'я”, характер церковного оновлення визначила логіка утвердження загальноцивілізаційних цінностей.

Одним із складових елементів цієї модернізації був могутній імпульс процесів націотворення, коли український народ, долаючи ілюзії збереження своєї національно-релігійної ідентичності у складі Російської держави, виходив як нація на шлях здобуття державної незалежності. Процес національного самоусвідомлення, активізований у XIX ст., пройшов організаційні етапи формування нових національних структур. Домінування російських форм національної культури в імперській державі визначило опозиційний опір цим формам у вигляді поширення українського націоналізму.

На підставі викладеного автор робить загальний висновок: “Революція національної свідомості XIX ст. – першої третини XX ст. надзвичайно суголосна із сплеском громадської ініціативи та релігійного відродження кінця XX – початку XXI ст. Історія розколу православ'я в Україні постає перед нами часткою історії українського націотворення модерної доби й утвердження української національної церкви”.